

Recensies

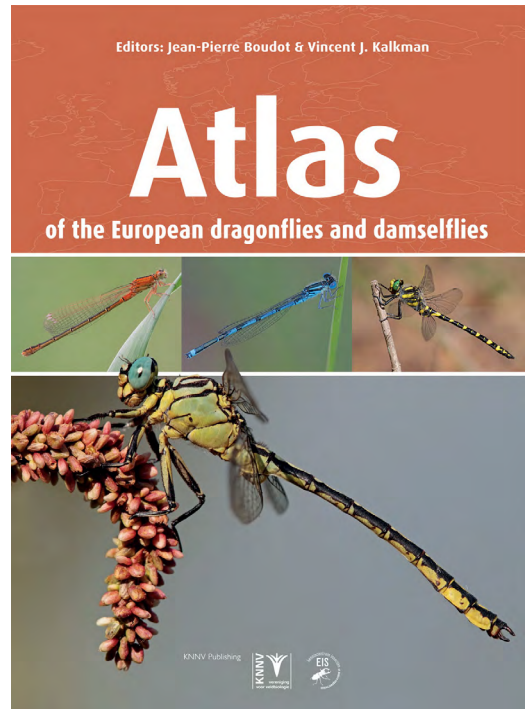
Atlas of the European dragonflies and damselflies

J.-P. Boudot & V. J. Kalkman (eds.). 2015

KNNV Uitgeverij, Zeist. 381 pagina's. ISBN 978 90 5011 4806. Prijs € 79,95

Roy van Grunsven

De afgelopen decennia is de kennis over libellen in Europa zeer sterk toegenomen, dit heeft onder andere geleid tot een groot aantal atlassen voor verschillende (delen van) Europese landen. Deze waren tot nu echter altijd voor relatief kleine gebieden, voor het overzicht van de verspreiding van de Europese libellen was je afhankelijk van de meer schetsmatige kaartjes in veldgidsen. Met de Europese atlas is daar een einde aan gekomen, eindelijk is het voorkomen van alle Europese libellen in detail te zien. Op het eerste gezicht lijkt dit misschien eenvoudig maar er zijn veel verschillende partners die delen van de dataset beheren, met allemaal eigen systemen en coördinaten. Dat bij elkaar brengen en tot een geheel maken is zeker niet eenvoudig. Voor veel landen is absoluut niet zo veel bekend als wij hier gewend zijn maar het is de auteurs wel gelukt om ook voor de slecht onderzochte maar zeer interessante landen als Albanië, Moldavië en Wit-Rusland de beschikbare data op te nemen. Waarnemingen in Noord-Afrika en het Midden-Oosten worden ook weergegeven dus waardoor er voor de vele soorten die ook net buiten Europa voorkomen een goed overzicht is van de totale verspreiding. De kaartjes zijn helder met verschillende kleuren voor waarnemingen voor en na 1990. Een klein puntje is dat stippen in kustzones snel over het hoofd gezien kunnen worden (bij *Ceragrion georgifreyi* bijvoorbeeld). Daarnaast ontbreekt de oostgrens van Europa op de kaart waardoor niet te zien is welke stippen net wel en welke net geen Europa zijn. Voor de soorten met grotere arealen is een extra kaartje opgenomen met de wereldverspreiding. Dit geeft in zijn geheel een erg goed inzicht in de verspreiding van de Europese libellen en plaatst de fauna in Nederland en België in een breder perspectief.

Naast het voorkomen wordt er ingegaan op de fylogenie en classificatie in een inleidend hoofdstuk, geschreven door K.-D. Dijkstra en V.J. Kalkman. Dit is zeer lezenswaardig en geeft een goed beeld van de huidige inzichten in de evolutionaire geschiedenis en verwantschap van de libellen in Europa. Wanneer dat relevant is wordt ook bij de soortteksten de taxonomie besproken met aandacht voor eventuele varianten en ondersoorten. Hierbij wordt ook onderbouwd waarom vormen wel of niet als (onder-)soort beschouwd worden. Vaak veranderen dit soort dingen schijnbaar willekeurig maar er is wel degelijk goede onderbouwing voor de naamsveranderingen die we over ons heen krijgen. Als je je bijvoorbeeld afvraagt waarom

wat je vroeger *Lestes viridis parvidens* noemde ineens *Chalcolestes parvidens* is geworden, kun je hier het antwoord vinden.

Er is ook veel aandacht voor trends en bedreiging van libellen. De faunistiek van libellen is sterk in beweging met winnaars en verliezers. De veranderingen worden in de soortteksten besproken met mogelijke verklaringen voor de veranderingen. Waar nodig worden ook de huidige bedreigingen besproken. In een inleidend hoofdstuk wordt dieper ingegaan op de bedreigingen voor Europese libellen in het algemeen en de (inadequate) wetgeving. De wetgeving verschilt zeer sterk tussen landen, waarbij de landen die de meest bedreigde soorten huisvesten vaak totaal geen specifieke wetgeving hebben. Ook de Europese wetgeving schiet tekort doordat de beschermde soorten niet de soorten zijn die bescherming het meest nodig hebben. Er worden voorstellen gedaan hoe dit te verbeteren, onder andere door het aanpassen van de soortenlijsten van de habitatrictlijn aan de huidige kennis. Hiervoor kan deze atlas een zeer solide basis zijn.

Zeer beperkt wordt er ingegaan op habitats, met een nadruk op het belang voor het verspreidingspatroon. Dit is naar mijn mening geen gemis aangezien dat al uitvoerig in andere bronnen is beschreven. Voor sommige soorten

zijn ook verhelderende habitatfoto's opgenomen. Uiteraard zijn van de meeste soorten ook foto's van goede kwaliteit opgenomen, deze zijn allemaal van dezelfde fotograaf, Fons Peels, waardoor het een geheel vormt qua stijl en kleur. Alleen de erg obscure soorten, die bijvoorbeeld net aan deze kant van de Oeral voorkomen, ontbreken.

Voor mensen die willen weten welke libellen in hun omgeving voorkomen, hoe je die kan herkennen en wat hun basale ecologie is, is dit boek niet bedoeld. Wil je meer weten over de bredere context, zowel ruimtelijk als de fylogenetische geschiedenis, is het een intrigerend boek dat zeker een aanvulling is op de al bestaande boeken die een nadruk leggen op herkenning en ecologie. Daarnaast is het natuurlijk erg leuk om te lezen over soorten als *Coenagrion ecornotum*, *Ischnura aralensis*, *I. intermedia* en *Somatochlora graeseri* die stiekem gewoon in Europa voorkomen. Verspreidingspatronen veranderen natuurlijk altijd, zeker bij libellen. Een atlas is daarom al snel achterhaald als je naar de details kijkt. Dit boek zal, juist omdat de nadruk ligt op de groter patronen en de gedegen onderbouwing, voor de komende decennia een belangrijke bron zijn voor verspreidingsgegevens en inzicht in de fylogenie en faunistiek van Europese libellen.

Habitats Directive	No
Red list I027	Endangered
Red list Europe	Endangered
Red list Mediterranean	Near threatened
I027 endemic	No
European endemic	No
Red list Europe	Decreasing

Habitat
Lestes macrostigma is largely confined to large coastal and inland brackish wetlands with low rainfall and high evaporation, mostly in lowland areas. Reproduction takes place in shallow brackish waters with a dense vegetation of Sea clubrush (*Belofusoloma maritima*), Common clubrush (*Schlotheimia palustris*) or Sea rush (*Juncus maritimus*) (Lambert et

al. 2009, Lambert 2010). Larvae develop in temporary waters such as abandoned salt-pans, salt marshes and dune and vernal pools with salinity up to 20-22 ‰ (Lambert et al. 2009). The combination of salinity and desiccation makes the habitat unsuitable for many other species of invertebrates or vertebrates, hence interspecific competition and predation is reduced. The larvae grow quickly in the warm waters and emergence takes place before the habitat is desiccated. Further the early desiccation of breeding sites or an above average amount of rainfall in summer can make the habitat unsuitable for the species, resulting in strong annual fluctuations in population density. Reproduction of this species in freshwater has been claimed to occur in Greece (Grand & Domminger 2007), but low salinity of this habitat has not been confirmed by chemical analysis.

both permanent and temporary waters and waters that are acidic, alkaline or brackish. It can be numerous at newly created shallow habitats but most often occurs at well-vegetated waters. *Lestes sponsa* has a wide altitudinal range and reproduces from sea level up to 2,500 m.

Lestes sponsa (Hansemann, 1823)

J.-P. Boulot & R. Raab

Taxid and conservation status
 In Great Britain, *L. sponsa* has expanded its range about 140 km northwards since 1970, which was attributed to global warming (Blackling et al. 2005). A decline has been noted in some areas of western Europe, and in the Netherlands a decrease in abundance of 38 % was measured between 1979 and 2009. It is unlikely that this decline occurred over large areas in Europe and the species was considered to be stable on the European level in the 2010 European Red List.

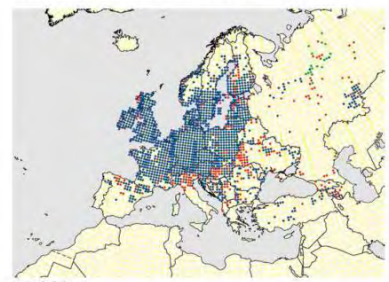
Habitats Directive	No
Red list I027	Least Concern
Red list Europe	Least Concern
Red list Mediterranean	Least Concern
I027 endemic	No
European endemic	No
Red list Europe	Stable

Distribution
 World: *Lestes sponsa* is found from western Europe to Japan and is generally common within its range.

Europe: This species is common and widespread throughout Europe with the exception of the Mediterranean and northern Fennoscandia. It is rare on the Mediterranean coasts and is often confined to higher elevations in the south of its range.

Flight period	Jan	Feb	March	April	May	June	July	Aug	Sept	Oct	Nov	Dec
Germany & Austria												
Netherlands												
Denmark, Germany												
France, north												
France, south												
Belgium & Greece												

(based on 23 records)

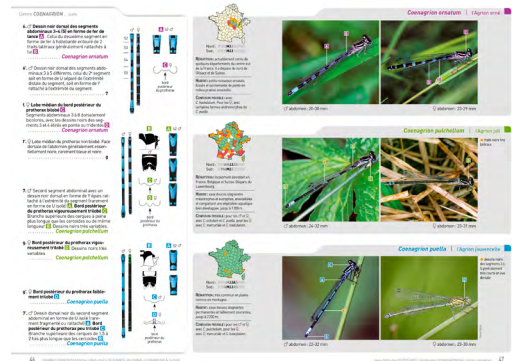
Cahier d'identification des Libellules de France, Belgique, Luxembourg et Suisse

D. Grand, J.-P. Boudot & G. Doucet. 2014.

Éditions Biotope. 136 pagina's. ISBN 978-2-36662-009-2. Prijs € 24,90.

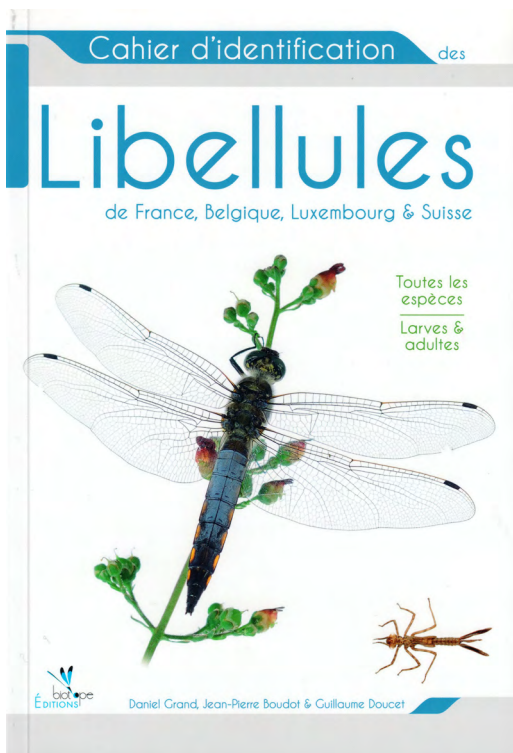
Ron Demey

Deze gids – de eerste in een nieuwe reeks van de Franse uitgever van natuurboeken Biotope – is bedoeld om alle 103 libellensoorten en -ondersoorten van de vier genoemde landen in het veld gemakkelijk op naam te brengen met behulp van geïllustreerde sleutels en foto's. Korte inleidende hoofdstukken behandelen onder meer de levenscyclus van libellen en bevatten duidelijke afbeeldingen van de morfologie van imago's en larven. De hoofdmoot van het boek bestaat uit determinatiesleutels en soortbesprekingen van imago's (74 pp.) en larven en exuviae (28 pp.). Elke soortbespreking vermeldt naast typische kenmerken ook vliegperiode, verspreiding, status, habitat en gelijkende soorten. Alle taxa worden geïllustreerd met heldere foto's van zowel mannetje als

vrouwetje (waarop pijltjes veldkenmerken aangeven) en aanvullende tekeningen die belangrijke kenmerken verduidelijken. Een verspreidingskaartje geeft het voorkomen naar gelang van de zeldzaamheid in verschillende kleuren weer. Indien de soort wettelijk beschermd is in één van de vier landen, wordt dit naast het kaartje vermeld. Van alle soorten worden ook de exuviae besproken en met foto's geïllustreerd.

Dit meer dan 700 illustraties tellende 'cahier' is een aanvulling op het in 2006 verschenen, veel uitgebreidere *Les libellules de France, Belgique et Luxembourg* van dezelfde auteurs. De sleutels in dat handboek vormen de basis van deze gids. De vernieuwde sleutels zijn duidelijker en alle afbeeldingen zijn nu per soort gegroepeerd. De verspreidingskaartjes zijn geüpdatet en drie recente aanwinsten voor Frankrijk – alle dwaalgasten op Corsica – worden behandeld: *Lindenia tetraphylla* (Vaandeldrager), *Orthetrum trinacria* (Lange oeverlibel) en *Brachythemis impartita* (Noordelijke bandgrondlibel). Zoals alle uitgaven van Biotope is deze handige gids, die het formaat heeft van *Brachytron*, bijzonder fraai vorm gegeven. Een zowel aantrekkelijk als nuttig complementair determinatiewerk voor wie in libellen is geïnteresseerd.

Atlas der Libellen Deutschlands (Odonata)

T. Brockhaus, H.-J. Roland, T. Benken, K.-J. Conze, A. Günther, K.G. Leipelt, M. Lohr, A. Martens, R. Mauersberger, J. Ott, F. Suhling, F. Weihrauch & C. Willigalla. 2015
Libellula Supplement 14. 464 pagina's.

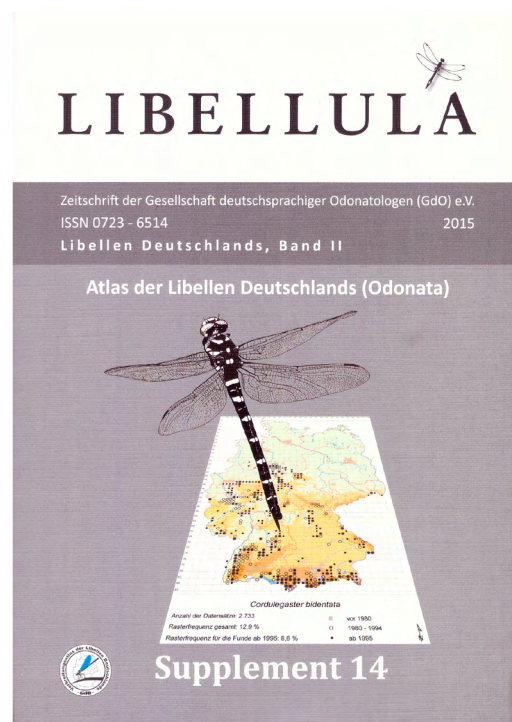
Antoine van der Heijden

In 2007 werd op een vergadering van het Gesellschaft deutschsprachiger Odonatologen (GdO) het fundament gelegd voor een verspreidingsatlas van de Duitse libellensoorten. Dat dat geen makkelijke klus zou worden, schatte men toen al goed in: er werd een atlaswerkgroep opgericht om een landelijk dekkende set verspreidingsgegevens van de 81 Duitse soorten op te bouwen. Voor ieder van de zestien deelstaten werden een of meerdere coördinatoren aangewezen die de verspreidingsdata verzamelden. In sommige deelstaten was al een heleboel bekend over de verspreiding van libellen, bijvoorbeeld omdat men daar al een lokale atlas had gemaakt of er mee bezig was, maar in andere deelstaten moest men bijna van nul af aan beginnen, of er waren alleen gegevens bekend over soorten die bescherming genoten. Begin 2012 werd het verspreidingsonderzoek afgesloten. Aangevuld met oude waarnemingen teruglopend tot 1800 beschikt men nu over een dataset van 1.16 miljoen waarnemingen, verzameld door meer dan 2900 waarnemers. Tenslotte werd de database aangevuld met bijkomende gegevens van een aantal soorten, die tussen 2011 en 2013 een opvallende ontwikkeling doormaakten. Zo werd de Gaffelwaterjuffer (*Coenagrion scitulum*) in 2012 teruggevonden in Baden Württemberg en de Zuidelijke heidelibel (*Sympetrum meridionale*) werd opeens op veel nieuwe plekken waargenomen in verschillende deelstaten. Met deze dataset zette men zich aan het werk om de atlas te schrijven.

Libellula is het tijdschrift van het GdO en naast de halfjaarlijkse reguliere nummers verschijnen er ook zo nu en dan supplementen, bijvoorbeeld over de libellenfauna van Griekenland of Turkije. In november 2015 werd het resultaat van het Duitse atlasproject gepubliceerd in de vorm van Libellula Supplement 14, Atlas der Libellen Deutschlands (Odonata). Naast

de verspreidingsatlas bevat dit supplement de Duitse Rode Lijst van de libellen, die is samengesteld op basis van dezelfde data als de Atlas, en een artikel over in Duitsland gevonden fossiele overblijfselen van libellen. Voorafgaand werd in 2012 de bibliografie gepubliceerd over de Duitse Libellenfauna (Libellula Supplement 11).

Na een inleiding over de totstandkoming van de Atlas en de toegepaste methodiek volgt de soortbespreking volgens een vast stramien dat telkens vier pagina's in beslag neemt. Begonnen wordt met een tekst over de verspreiding, die is opgedeeld in horizontale en verticale verspreiding. De horizontale verspreiding geeft aan waar in Duitsland en daarbuiten een soort

***Aeshna isoceles* (Müller, 1767)**

Keilfleck-Mosaikjungfer, Keilflecklibelle

Mathias Lohr, Rüdiger Mauersberger und Thomas Brockhaus

Verbreitung**Horizontale Verbreitung**

Die westpaläarktische Art kommt von Großbritannien bis ins östliche Kasachstan (BORISOV & HARITONOV 2008), im Norden bis Lettland und Südschweden sowie im Süden bis Nordafrika vor.

In Deutschland liegen die Siedlungsschwerpunkte in den an natürlichen Seen reichen jungpleistozänen Landschaften Nordostdeutschlands (Mecklenburg-Vorpommern und Brandenburg), in den wärmebegünstigten Stromtälern z.B. von Elbe, Weser und Rhein sowie in den an Kleinseen reichen Gebieten des Voralpinen Hügel- und Moorlandes. Auch in den Tagebaulandschaften des Rheinischen, des Mitteldeutschen und des Lausitzer Braunkohlerevierts hat die Art Verbreitungsschwerpunkte. Obwohl aktuell Nachweise aus allen Bundesländern vorliegen, zeigt die Art in Deutschland deutliche Verbreitungslücken. So fehlen aus Teilen der Norddeutschen Tiefebene Nachweise. Auch die Mittelgebirge und die höheren Lagen der Alpen werden offenbar gemieden.

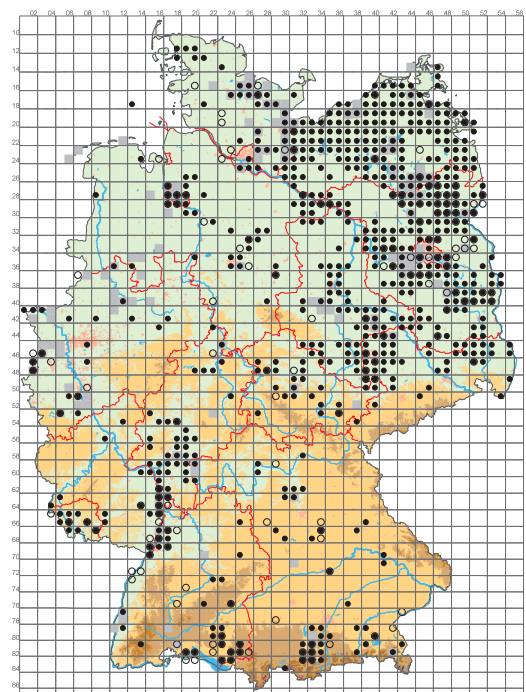
Vertikale Verbreitung

Aeshna isoceles ist in Deutschland eine charakteristische Art der Ebene. Mehr als 80 % der Nachweise stammen aus dem Tiefland. Dies ist einerseits eine Folge des Dargebotes an geeigneten Fortpflanzungsgewässern, die primär vornehmlich in Flussauen und Seenlandschaften zu finden sind. Andererseits spiegelt sich hierin die Präferenz der Art für sommerwarme Gewässer wider. In den Mittelgebirgen finden sich Reproduktionsgewässer bis in Höhen von 435 m ü.NN (Sachsen, 2007, U. Fischer). Im Voralpinen Hügel- und Moorland besiedelt die Art vor allem Höhenlagen zwischen 500 und 700 m ü.NN. Fortpflanzungsnachweise gelangen hier bis 656 m ü.NN (Baden-Württemberg, 2003 und 2004, F.-J. Schiel), Imaginalnachweise bis 790 m ü.NN (Bayern, 2007, J. Kuhn).

Ökologie**Habitate**

Man begegnet der Art üblicherweise an voll besonnten, strukturreichen Flachwasserbereichen von kleineren und mittelgroßen Standgewässern wie Seen, Weihern, Teichen, Torfstichen und Abtragungsgewässern. In Flussniederungen werden vornehmlich Altarme und Altwässer besiedelt. Daneben findet sich *A. isoceles* in langsam fließenden Gräben, Bächen und Kanälen. Die Fortpflanzungsgewässer von *A. isoceles* zeichnen sich durch meist ausgedehnte Röhrichte oder Großseggenrieder aus. Besonders hohe Abundanzen werden regelmäßig in Gewässern mit Schwimmdecken der Krebssschere *Stratiotes aloides* erreicht. In den Flussmarschen im nordwestlichen Niedersachsen werden überhaupt kaum an-

voorkomt als je naar lengte- en breedtegraad kijkt, de verticale verspreiding gaat over minimale en maximale hoogte boven zeeniveau en gaat meestal alleen over de Duitse situatie. De eerste rechterpagina van iedere soortbespreking wordt volledig gevuld door voor velen wellicht het interessantste deel van de atlas: het verspreidingskaartje. Op de kaart worden met grijze vierkantjes, open rondjes en zwarte stippen de verspreiding weergegeven van resp. vóór 1980, 1980 - 1994 en vanaf 1995. Als grid is het Messtischblatt gebruikt, wat neerkomt op vierkanten van ongeveer 130 km². Op de kaartjes zijn de grenzen van de deelstaten ingetekend, evenals de belangrijkste rivieren en meren. Verder is met kleuren weergegeven hoe hoog het land ligt boven zeeniveau. Over het algemeen leveren de kaartjes weinig verrassingen op voor Nederlanders, maar het is wel leuk om te zien hoe dicht sommige soorten bij onze

Aeshna isoceles

Anzahl der Datensätze: 5.603

Rasterfrequenz gesamt: 25,7 %

Rasterfrequenz für die Funde ab 1995: 21,9 %

- vor 1980
- 1980 - 1994
- ab 1995

grenzen voorkomen. Zo zijn er recent (na 1995) waarnemingen geweest van Mercurwaterjuffers (*Coenagrion mercuriale*) niet ver van Enschede. Zuidelijke bronlibel (*Cordulegaster bidentata*) is in Duitsland veel noordelijker gevonden dan ik had gedacht: er zijn waarnemingen bekend net boven Osnabrück, dat is ongeveer ter hoogte van Zwolle. Andersom geldt dat sommige soorten die wij al redelijk gewoon vinden, helemaal niet zo gewoon zijn in Duitsland. Koraaljuffer (*Ceriagrion tenellum*) bijvoorbeeld is redelijk algemeen te noemen in zo'n beetje het hele oosten van Nederland. Over de Duitse grens verandert dat beeld al heel gauw: er is een smalle streep van waarnemingen aan de Duitse kant van onze oostgrens, van noord naar zuid, en ook in de driehoek Bremen - Hamburg - Hannover worden ze gevonden. Verder zijn er binnen Duitsland alleen een paar plekken in de buurt van de Bodensee waar de Koraaljuffer wordt gevonden.

Verder blijkt de Gaffellibel (*Ophiogomphus cecilia*) vrij algemeen te zijn in Saarland, wat heel dicht bij het zuiden van België is. Leuk maar wel bekend zijn natuurlijk de noordelijke vondsten van Schemerlibel (*Boyeria irene*) en Vogelwaterjuffer (*Coenagrion ornatum*), hemelsbreed ook niet eens zo vreselijk ver van Nederland. Van de 81 kaartjes zijn er twee vrijwel leeg: van de Siberische waterjuffer (*Coenagrion hylas*) en de Grote tanglibel (*Onychogomphus uncatus*) zijn geen recente waarnemingen uit Duitsland bekend en beide soorten worden er als 'uitgestorven' beschouwd.

Na de verspreiding komt de ecologie aan bod en die wordt opgedeeld in korte verhandelingen over habitat, levenscyclus en ontwikkeling, en risico's. Bij het onderdeel habitat wordt naast landschapstypes beschreven wat de kenmerkende plantensoorten zijn. Onder de noemer levenscyclus wordt onder andere beschreven hoelang de totale levensduur is en er wordt ingegaan op opvallend gedrag dat bijvoorbeeld te maken heeft met verdediging van territoria of zwerven. Opvallend is dat er alleen heel algemeen over vliegtijden wordt gesproken en de reden daarvoor is terug te vinden in de inleiding. Omdat er bij een heleboel waarnemingen simpelweg geen gegevens zijn aangeleverd over aantallen of zelfs maar op welke datum de waarnemingen waren gedaan, was het bepalen van de fenologie onmogelijk, en al helemaal om regionale verschillen daarin te duiden. Dat

is jammer, omdat in een land met hoogte- en klimaatverschillen als Duitsland de vliegtijden in verschillende delen van het land wellicht flink uiteen kunnen lopen, maar men heeft moeten roeien met de riemen die men had.

Voor wie verwend is geraakt door de vele prachtige verspreidingsatlassen die al gepubliceerd zijn, is het uiterlijk van de Duitse atlas in eerste instantie wellicht een teleurstelling. De Nederlandse atlas uit 2002, de Belgische atlas uit 2006, de recente Europese libellenatlas, de Friese of Drentse libellenatlas of de Libellen Baden-Württembergs, allemaal zijn het prachtige boeken met een schat aan ecologische kennis en voorzien van prachtige foto's. Voor de Duitse atlas is duidelijk een andere keuze gemaakt. Behalve de verspreidingskaartjes heeft men ervoor gekozen plaatjes weg te laten. De ecologische informatie is kort en bondig en informatie over de vliegtijd ontbreekt zoals gezegd. Deze beslissingen zijn bewust genomen om overlap met andere boeken zo klein mogelijk te maken en de publicatie niet langer uit te stellen dan nodig. Het resultaat is daardoor een uitgebreid tijdschriftartikel over de resultaten van vijf jaar libellenonderzoek in Duitsland en niet een mooie atlas zoals we die ondertussen uit andere regio's kennen. Maar waarschijnlijk was dat precies de bedoeling: geen mooi koffietafelboek maar wel een degelijk artikel voor de échte liefhebber die voor de ontbrekende informatie kan terugvallen op zijn of haar boekenkast.